

Хитровська Ю. В.

ЕВОЛЮЦІЯ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (XIX - ПОЧАТОК XX ст.)

У статті досліджується вплив християнської релігії та православної церкви на світоглядні орієнтації української інтелігенції, аналізуються її відносини із православним кліром та називаються причини зростання її негативного ставлення до православної церкви й духовенства у XIX-на початку XX ст.

Нині широка громадськість України виявляє підвищений інтерес до історичного минулого церкви, зумовлений, передусім, ідеологічним вакуумом, який виник у суспільстві після падіння комуністичного режиму. Існують сподівання, що за її допомогою відбудеться духовне відродження української нації, зросте рівень моральності, а сама церква здолає зatoryжні й небезпечні міжконфесійні негаразди і стане запорукою соціальної злагоди, допоможе розбудові незалежної України. Природна потреба вести за собою маси завжди вимагала від неї пошуків додаткових, позарелігійних важелів, здатних утримувати неоднорідну паству у сфері свого впливу, особливо на зламах епох, у періоди глибоких суспільних трансформацій. У XXI столітті суспільно-політична ситуація в нашій державі змушує дослідників по-новому осмислити та переоцінити роль української інтелігенції у суспільному розвитку, зокрема в XIX - на початку XX ст., адже вона ніколи не стояла осторонь не лише соціальних та культурних, а й суспільно-політичних процесів. Тому актуальним, на нашу думку, є дослідження проблеми взаємин української інтелігенції та православної церкви, простеження еволюції їхніх відносин. Необхідність висвітлення цієї проблематики актуалізується й тим, що на кінець XIX - початок XX ст., як і сьогодні, вітчизняний георелігійний простір все рельєфніше перетворювався на арену зіткнення чужих українській природі віросповідних систем. За цих обставин питання відродження національної духовності злилося з ідеєю відродження національних церков, особливо православної. Але якщо єднання між світською та церковною елітою в боротьбі за ці ідеї наприкінці XIX - на початку XX ст. так і не відбулося, то є надія, що, зваживши на минулий негативний досвід, на початку XXI ст. воно стане реальністю.

Метою статті є дослідження та аналіз причин

відчуження української інтелігенції від офіційної церкви та релігії, еволюції її відносин з православним духовенством у XIX - на початку XX ст.

Зауважимо, що ця проблематика спеціально не досліджувалася істориками. Лише окремі її аспекти мали відображення у науковій літературі. Серед таких праць слід згадати монографію М. С. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні», в якій автор побіжно висвітлив суспільний резонанс на одержавлення православної церкви на початку XIX ст., зокрема звернув увагу на реакцію української інтелігенції на цей крок, здійснений російським самодержавством. Він обґрунтував висновок, що одержавлення православної церковно-релігійної інституції посилило скептичне ставлення в українському суспільстві до офіційного віросповідання та сприяло виникненню атеїстичних ідей у пізніших поколіннях української молоді. Варто назвати також навчальний посібник О. О. Крижановської «Тамні організації в Україні. Масонський рух у XVIII - на початку XIX ст.», де характеризується вплив християнської та масонської ідеологій на діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847 рр.), у якому гуртувалися представники української інтелігенції, опозиційні самодержавно-поліцейському режиму та великодержавній національній політиці російського уряду. Не можна оминати увагою колективну працю «Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні», у якій аналізуються окремі аспекти стосунків національної інтелігенції з православною церквою у другій половині XIX - на початку XX ст. Окрім наукової літератури, для написання цієї статті автор використав архівні документи. Серед них: доклади православного духовенства Київському митрополиту, що стосуються проблеми відчуження вищих та нижчих суспільних прошарків від православного духо-

венства, а також дисертації слухачів Київської духовної академії.

Православну церкву, яка впродовж століть була носієм культурного життя в Україні, протидією полонізації, втіленням української ідентичності, наприкінці XVIII - на початку XIX ст. поглинув імперський «істеблішмент». Це позбавило її сенсу існування, вона втратила свій колишній національний запал і стала одним із засобів поширення російської імперської культури. Роль церкви як «ідеологічного знаряддя» у руках самодержавства розбещувала православне духовенство, відмежовувала його від парафіян, понижувала імідж церкви, навіть відвертала від релігії.

Микола Костомаров у 1861 році писав: «У цім часі молодь стала топтати все, на що молилося старе покоління: релігію, державність, моральність, закон, родину, власність, навіть мистецтво, поезію, таланти. Усе, що вважалось раніше сферою духовного світу, відкидалось як трата часу, і сам духовний світ називався мрією» [1]. З ним погоджувався Михайло Грушевський: «... Наша інтелігентна молодь перейнялась крайньою перевагою матеріалістичних доктрин і мотивів. Разом із тим, розвилась думка, що для доброї мети соціальної перебудови не треба перебирати у засобах. Це був найчорніший і обурливий бік сучасного "нігілізму"» [2].

Можна вважати, що охолодження до релігії й церкви почалося в українському суспільстві ще на початку XIX ст. Серед тодішньої, тільки народжуваної української інтелігенції важко було знайти таких, які настільки були зацікавлені релігійною справою, що за неї наразилися б на адміністративне переслідування, судові процеси, заслання й т. ін. - на все те, що загрожувало будь-якій пропаганді, спрямованій проти офіційної церкви. Інтелігенцію більше цікавили релігійно-філософські організації, масонство та раціоналістична філософія [3].

У середині XIX ст. певні зв'язки з національно-релігійним минулим українського народу проглядалися лише у діяльності Кирило-Мефодіївського братства (зокрема у творчості найяскравіших його представників: Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша), заснованого 1845 року в Києві. Іван Власовський вважає, що обрання слов'янських церковно-релігійних просвітителів Кирила й Мефодія покровителями цього таємного товариства істотно вирізняло тодішню українську інтелігенцію від пізніших зрадікалізованих поколінь, які збайдужіли до християнської віри і церкви, проймавшись політичним духом офіційної російської цер-

кви [4]. Однак такий погляд на Кирило-Мефодіївське братство не зовсім коректний, адже на його діяльності, вочевидь, позначилася не лише християнська, а й масонська ідеологія. Масонський вплив на кирило-мефодіївців простежується зокрема у назві їхньої організації. Подібно до масонської ложі «Об'єднані слов'яни», яка взяла назву «Св. Іоанн», братчики у Києві називали своє товариство йменням «Св. Кирила та Мефодія», вбачаючи у цьому символ слов'янського єднання. Зближував кирило-мефодіївців із масонством, передусім із польськими месіаністами, і наявний у програмі релігійно-містичний елемент. Запозичили братчики від масонів і предметну символіку - перстень як розпізнавальний знак [5]. Отже, в ідеології цього таємного товариства немає християнства у чистому вигляді, і цей факт підтверджує попередню думку про те, що інтелігенція на початку XIX ст., навіть найромантичніша, цікавилася більше релігійно-філософськими течіями, масонством, раціоналістичною філософією, ніж суто християнськими ідеями.

На початку XIX ст. не залишалися байдужими до питань церкви, релігії і виховання молоді окремі представники дворянства. Так, дворянин Фон Ріттер Олександр Єгорович у «вірнопідданському посланні», написаному 18 листопада 1831 року, висловив своє розуміння окреслених проблем суспільного буття. Найбільш небезпечними для держави і суспільства він називав масонів, які, за його словами, «підступно проповідують рівність, від якої самі віддаляються, прагнучи досягнути влади і багатства через пролиту кров невинних, однак нерозумних жертв самолюбства» [6]. На його думку, у державі всі нещастя і смути від неправильного виховання та навчання молоді, яка перебуває під впливом масонів [7]. Отже, Фон Ріттер вважав, що нейтралізувати вплив «вільних каменярів» на виховання й освіту дворянської молоді може християнське виховання, але не взяв до уваги той факт, що саме спілка офіційної церкви з царським режимом спричинила відчуженість від церкви і християнської релігії.

Християнське виховання цей дворянин пов'язував із православним духовенством, яке найбільш здібне у навчанні. Тому необхідно поліпшити систему викладання у духовних училищах, створивши при університетах для дітей православних священиків безкоштовні казенні пансіони, адже «діти духовних, які з люльки звикли молитися про здоров'я своїх монархів, із цим почуттям і вмирають. Слово масон з дитинства їм жахливо, а назви інших сект їм навіть неві-

домі». Вони будуть «антиілюмінатами і повністю зруйнують задуми злих громад». Що ж до католицького духовенства, то Фон Ріттер вважав його «угрупованням розкішних дармоїдів, що довели свою неблагонадійність законному імператору». На його думку, воно «буде заклопотане тим, як прогледуватись, і зрозуміє, що ледарство є матір'ю всіх пороків» [8]. Схожу думку про виховання молоді в імперії висловив інший дворянин - Кршишковський [9].

Відчуження від змосковщеної офіційної церкви, що спостерігалось серед української інтелігенції у першій половині XIX ст., невдовзі охопило також широкі українські маси. Про це свідчать зокрема думки одного з протоієреїв, висловлені у доповіді митрополиту Київському Платону 1864 року: «Із більшістю сучасних життєвих інтересів православне духовенство поставило себе у явне відчуження від вищих та нижчих прошарків населення держави... Таке відчуження від народу - величезне лихо. Воно полягає у прохолодному ставленні до нас усіх прошарків населення, яке іноді переростає у справжню ненависть... Народ вигадує нові віри, самочинні церкви, забавляючи себе думкою про те, що він - сам собі господар, розпорядник, вождь... Змінити цей нещасливий порядок речей необхідно як найшвидше. Буде добре, якщо свіжі сили із народу увійдуть у вівтарну огорожу Господню для служіння йому...» [10].

Варто зазначити, що у другій половині XIX ст. українська інтелігенція залишалася нечисленною, але досить впливовою і різноманітною у своєму ставленні до християнської віри та православної церкви групою. Політичному, національному, культурному розмаїттю її уподобань (серед представників інтелігенції були українофіли, москвофіли, радикали або нігілісти, центристи, соціалісти, громадівці та ін.) відповідала така ж калейдоскопічність позицій представників інтелігенції щодо православного віровчення, церкви як релігійної інституції [11]. За особистими світоглядними поглядами представників національної інтелігенції того періоду умовно можна поділити на дві принципово протилежні групи: тих, хто не мислив суспільного життя без християнських цінностей і пов'язував майбутнє України з євангельськими засадами любові та миру, і тих, хто, розчарувавшись у реаліях церковно-релігійної практики і в далекому від ідеалу православному духовенстві, зневірився не лише у церковній інституції, а й у самому християнському віровченні. Зауважимо, що протягом всієї другої половини XIX ст. явні адепти невір'я, вільнодумства чи атеїзму в Російській імперії,

зокрема в Україні, перебували у меншості. Це пояснюється тим, що, по-перше, вплив церкви у суспільстві, посиленої державною підтримкою, громадською думкою та сімейним вихованням, все ще залишався значним, а, по-друге, за державними законами Російської імперії до 1905 року носіїв нерелігійного світогляду жорстко переслідували російські каральні органи. У значній частині національної інтелігенції, освічених верств населення це породжувало нешире, позаканне, формальне ставлення до офіційної церкви. Так, спостерігаючи випадок лицемірної демонстрації релігійності багатой парафіянки в одному з українських храмів, Тарас Шевченко 1857 року писав у своєму щоденнику: «І чи вона одна! Мільйони подібних до неї...» [12].

Однак задля об'єктивності варто зауважити, що немає підстав поширювати вільнодумство, невір'я чи навіть атеїзм певної частини української інтелігенції на всю цю верству населення загалом, підтягувати її до атеїстичних позицій, як це робилося у радянській науково-популярній літературі. Переважна більшість української наукової, творчої, технічної інтелігенції тією чи іншою мірою була традиційно віруючою, по своєму розуміючи християнські ідеї та цінності. Так, на особистий релігійний досвід багато в чому спирається так звана філософія серця Памфіла Юркевича - відомого українського культурного діяча. На його думку, релігія - це не щось непритаманне духовній природі людини, навпаки, вона утворена саме на природному ґрунті [13].

Глибоко набожною людиною був Микола Гоголь, який у своєму заповіті писав: «Клянусь: я не складав і не вигадував ("Прощальну повість"), вона виспівалася сама собою із душі, яку виховав сам Бог...» [14]. У дисертації «Змалювання духовенства у світській літературі за останні десятиліття» слухача Київської духовної академії Василя Пашевського від 1880 року зазначається, що у творах світських письменників часто змальовуються майже виключно негативні сторони життя і побуту православного духовенства, з чим автор дисертації не погоджується і вважає несправедливим [15]. При цьому він наводить слова Миколи Гоголя, написані ним у листах до своїх друзів, де письменник щиро захищає православне духовенство від жорсткої критики, що лунала від представників інтелігенції: «Звинувачувати наше духовенство у байдужості - несправедливо. Справи свої воно робить краще за нас, адже виховує себе, виганяючи із своєї душі всі пристрасті, возвеличуючи її на небесну висоту...» [16].

Загалом можна сказати, що типовим для світоглядних орієнтацій української інтелігенції цього періоду було релігійне світосприймання у тій чи іншій інтерпретації. Така особиста релігійність, така позиція інтелігенції щодо релігії, церковної організації не влаштовували насамперед Священний Синод та православних ієрархів, які звикли до слухняного і безумовного слідування їхнім настановам діячів культури, науки, літератури та освіти. Звуження сфери свого впливу в цей період часу офіційна церква значною мірою вбачала саме у діяльності інтелігенції. Вона будь-що прагнула зберегти своє традиційне право духовного цензора у суспільстві, при цьому не бажаючи брати до уваги якісно нові часи - утвердження не лише в Європі, а й у Російській імперії секуляризації духовної сфери, відмову інтелігенції миритися із втручанням церкви у творчий процес та його результати (вона виступала проти індексу заборонених книг, недопущення постановок спектаклів, обмеження тем дисертаційних робіт, церковної цензури на друк археографічних джерел тощо). Церква, перебуваючи під опікою самодержавної влади імаючи безумовну підтримку з її боку, як і раніше, дотримувалася думки про те, що лише критична позиція щодо інтелігенції та її спроб переосмислити суспільні цінності дасть змогу повернути та зберегти традиційний порядок речей у державі.

Варто звернути увагу на той факт, що якщо на теоретичному рівні в цей період ще робилися поодинокі спроби узгодити позиції церкви та інтелігенції, осмислити можливості їхнього взаємозбагачення, наприклад, у «філософії серця» П. Юркевича, то у реальному житті шляхів розуміння між ними практично не знаходилося: далі взаємних звинувачень справа не йшла [17].

Загальною тенденцією періоду кінця XIX - початку XX ст. ставало, на думку істориків, зростання негативного ставлення, байдужості, а то і ворожості до церкви й духовенства національно свідомих прошарків української інтелігенції. Розмірковуючи про причини відчуження інтелігенції від православної церкви, слухач Київської духовної академії Володимир Андрієвський у своїй дисертації «Пастир та інтелігенція у сучасній Росії», написаній 1904 року, зокрема називає такі з них: посилення раціоналізму серед представників інтелігенції, неприйняття ними церковного авторитету, благодатного значення церкви та нерозривно пов'язаного з цим благодатного значення пастиря, також відмінність у поглядах на те, що є в житті головним, а що другорядним [18]. Він вважає, що великою

мірою винні у такому відчуженні самі пастирі, підкріплюючи свою думку словами одного з них: «Багато пастирів при зустрічі із інтелігентом, якого із тих чи інших міркувань вони вважають невіруючою людиною, надзвичайно прохолодно ставляться до нього. Він для них - людина із чужого, ворожого світу...» [19]. Андрієвський пояснює таку позицію духовенства тим негативним ставленням інтелігенції до духовного чину, яке спостерігалось у 1960-х рр. XIX ст. [20]. Однак при цьому автор зауважує, що не кожен священнослужитель має здатність адекватно реагувати на запити сучасної інтелігенції. Також він зазначає, що «здається, російське культурне співтовариство, свідомо чи несвідомо, в дійсності бореться не із християнством, не з церквою, до церкви йому, по суті, байдуже, а із тим, що знаходиться за церквою. З часів Петра Великого за церквою знаходиться держава, за жезлом духовним - меч цивільний...» [21].

Отож, православної церкві держава відвела елітарну роль у суспільстві, при цьому перетворивши її на слухняного виконавця своєї волі, на звичайну державну установу. Це спричинило наростання неприязні у суспільстві до одержавленої церкви як серед інтелігенції, яка захоплювалася неортодоксальними релігійно-філософськими течіями та масонством, так і селянських мас, які часто задоволення своїх релігійних потреб знаходили у різноманітних сектах. Якщо до середини XIX ст. окремі представники української інтелігенції прохолодно ставилися до православної церковно-релігійної організації, при цьому побоюючись відкрито виступати проти офіційної церкви, адже за це можна було наразитися на адміністративне переслідування, судові процеси, заслання тощо, то пізніші покоління інтелігенції взагалі відкинули колишні релігійні захоплення й у переважній більшості ставились або байдуже, або неприхильно не лише до одержавленої церкви, а й до будь-якої релігійності, вважаючи її менш важливою, ніж інші сфери суспільного життя. Серед головних причин негативного ставлення національної інтелігенції до офіційної церкви були: інкорпорованість церковних структур у самодержавний механізм, співучасть церкви у реалізації імперської політики в Україні в усіх сферах, зокрема у духовній. Православна церква, її духовенство не знайшли в собі сміливості, подібно до прогресивно мислячої інтелігенції, виступити проти царської політики асиміляції, зросійщення української нації, стати на захист її національної самобутності, культури, мови тощо. Лише на початку XX ст. під впливом розгортання українського національного

відродження хвиля патріотизму охопила певну частину православного духовенства. За умов русифікаторської діяльності офіційної церкви найкращим виходом для послідовників українського православ'я була боротьба за національне церковне самоврядування - автокефалію, яка за своєю суттю не суперечила автономно-федералістичним прагненням українства. Але єднан-

ня між світською та церковною елітою в національно-політичному русі так і не відбулося. Вітчизняні партійні структури не змогли піднятися до розуміння потенційної ролі церкви у відродженні всього українства, а духовенство зупинилося перед соціальною експресією молодих українських політиків.

1. Цит. за: Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні.- Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962.- С. 131.
2. Там само.- С. 132.
3. Там само.- С. 136-137.
4. Крижанівська О. О. Таємні організації в Україні. Математичний рух у XVIII - на початку XIX ст.- К., 1998.- С. 65-66.
5. Там само.- С. 65.
6. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі - НБУВ). Інститут рукописів. Архів Кістяківського.- Ф. 61.- Дис. № 1628.- Арк. 3.
7. Там само.- Арк. 1-2.
8. Там само.- Арк. 8-8 зв.
9. Центральний державний історичний архів України.- Ф. 533.- Оп. 4.- Спр. 35.
10. Там само.- Ф. 192.- Оп. 1.- Спр. 190.- Арк. 41 зв.- 43.
11. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні.- К., 1999.- Т. 3. - С. 267.
12. Цит. за: Там само.- С. 266.
13. Там само.- С. 267.
14. Цит. за: Там само.- С. 266.
15. НБУВ. Інститут рукописів.- Ф. 304.- Дис. № 813. - Арк. 86.
16. Там само.- Арк. 1-2 зв.
17. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні.- Т. 3.- С. 267.
18. НБУВ. Інститут рукописів. - Ф. 304. - Дис. № 1793.- Арк. 344-346.
19. Там само.- Арк. 347-347 зв.
20. Там само.- Арк. 348.
21. Там само.- Арк. 4.

Yu. Khytrovska

RELATIONS BETWEEN THE UKRAINIAN INTELLIGENTSIA AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE NINETEENTH - EARLY TWENTIETH CENTURIES

The author investigates the influence of Christian religion and the Orthodox Church on the world-view of Ukrainian intellectuals, analyses their relations with the Orthodox clergy and discerns the reasons of the intelligentsia's growing negative attitude towards the Orthodox Church and its clergy in the nineteenth - early twentieth centuries.